

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การนำเสนอผลการวิจัยในบทที่ 5 นี้ จะแบ่งหัวข้อการเสนอออกเป็น 4 หัวข้อใหญ่ๆ ดังต่อไปนี้

1. วัตถุประสงค์ของการวิจัย
2. สรุปผล
3. อภิปรายผล
4. ข้อเสนอแนะ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยเรื่องการก่อรูปและการขยายตัวขององค์กรประชาสังคมท้องถิ่นในภาคตะวันออก : กรณีศึกษามูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ มีวัตถุประสงค์ในการวิจัย ดังนี้

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการก่อเกิดของมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติมาเบื้องต้น
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการขยายตัวของมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติมาเบื้องต้น

สรุปผล

ข้อค้นพบข้อที่ 1 ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 สามารถสรุปได้ว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการก่อเกิดมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ มี 3 ปัจจัย คือ วิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 วาทกรรมเศรษฐกิจพอเพียงและภาวะผู้นำในการขับเคลื่อน

วิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 ซึ่งส่งผลให้เกิดปัญหาการว่างงานจากการที่โรงงาน/บริษัทได้ปิดตัวลง คนที่เข้ามาทำงานในเมืองจึงต้องกลับถิ่นฐานเพื่อหาเลี้ยงชีพ คนเหล่านี้เมื่อได้กลับถิ่นฐานและหันไปประกอบอาชีพเกษตรกรรม รวมทั้งหาแนวทางในการทำเกษตรกรรมแบบลดต้นทุนให้ได้มากที่สุด

ปัจจัยอีกปัจจัยหนึ่ง คือ วาทกรรมเศรษฐกิจพอเพียง เป็นผลที่มาจากอุดมการณ์การพัฒนาที่ในหลวงได้นำเสนอให้แก่สังคมไทย ในการรองรับปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ ในปี 2540 วาทกรรมเศรษฐกิจพอเพียงส่งเสริมให้มีการจัดตั้งชมรมกิจกรรมธรรมชาติ และมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ เนื่องจากข้อจำกัดของระบบราชการที่ไม่สามารถเป็นกลไกในการขับเคลื่อนอุดมการณ์เศรษฐกิจพอเพียงได้ จึงจำเป็นต้องสร้างกลไกใหม่ในรูปองค์กรประชาสังคมขึ้น

ปัจจัยสุดท้าย คือ บทบาทภาวะผู้นำในการขับเคลื่อน กล่าวคือ เน้นการขับเคลื่อนแบบ นักยุทธศาสตร์ นักปลุกระดมมวลชน ในการโน้มน้าวจิตใจให้ยอมรับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง รวมทั้งมีการปฏิบัติจริง และทำอย่างต่อเนื่องจนประสบผลสำเร็จในเรื่องของการพลิกฟื้นดิน จากดินเค็มกลายเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์ เป็นปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการก่อรูปมูลนิธิ กสิกรรมธรรมชาติ เนื่องจากความทุ่มเทของผู้นำจึงก่อให้เกิดการบอกต่อ มีการสื่อสารออกไปสู่สังคม จนเกิดการยอมรับในตัวผู้นำทั้งในส่วนของภาครัฐและเอกชน

ข้อค้นพบข้อที่ 2 ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 สามารถสรุปได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้มูลนิธิ กสิกรรมธรรมชาติเกิดการขยายตัวจนเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่ได้นั้น คือ ความสำเร็จจากการอบรม นโยบายวาระแห่งชาติเกษตรอินทรีย์

ความสำเร็จจากการอบรม กล่าวคือ สามารถโน้มน้าวให้คนมีแนวคิดด้านเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งหลังจากการอบรมแล้วส่งผลให้สามารถนำไปปฏิบัติจริงตามแบบวิถีชีวิตของแต่ละบุคคล เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน เช่น ทำเกษตรอินทรีย์ การผลิตน้ำยาเอนกประสงค์ ใช้ในครัวเรือน การทำน้ำหมักและปุ๋ยหมักชีวภาพ เป็นต้น ดังนั้นจึงนำไปสู่การพยายามที่จะเชื่อมโยง กับมูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติ เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น แลกเปลี่ยนทรัพยากรในการทำเกษตรกรรม

ปัจจัยสุดท้ายที่ช่วยผลักดันให้เกิดเครือข่าย คือ นโยบายวาระแห่งชาติเกษตรอินทรีย์ กล่าวคือ หลังจากที่เกิดนโยบายนี้ขึ้นทำให้ภาครัฐและภาคประชาชนให้ความสำคัญกับการทำ เกษตรอินทรีย์มากขึ้น มูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติซึ่งได้ผลักดันเรื่องเกษตรอินทรีย์เป็นทุนเดิม นั้น จึงเป็นที่รู้จักและเป็นที่ต้องการของกลุ่มคนที่อยากเข้าร่วมการฝึกอบรม การนำหลักแนวคิด ไปปฏิบัติใช้ รวมถึงมีการจัดสรรงบประมาณจากภาครัฐที่สนับสนุนให้มีการจัดอบรม โดยให้ ทางมูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติไปเป็นวิทยากรในการฝึกอบรม

อภิปรายผล

ในการวิเคราะห์ถึงองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย ผู้วิจัยจะอภิปรายเปรียบเทียบระหว่าง ข้อค้นที่ได้จากการศึกษาและองค์ความรู้เดิมจากเนื้อหาบทที่ 2 ดังนี้

มูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติได้เติบโตขึ้นในช่วงยุคก่อร่างสร้างเครือข่าย หรือการเกิดองค์กร ประชาสังคมในช่วงที่เจ็ด คือระหว่างปี พ.ศ. 2534 - 2541 ใช้การรวมกลุ่มกันทำงานโดยใช้รูปแบบ ของเครือข่าย และเป็นรูปแบบทางการ คือ มีการรองรับสถานะทางกฎหมายขององค์กรประชาสังคม ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของกลุ่มคนที่มีอุดมการณ์เดียวกันร่วมกันขับเคลื่อนกิจกรรม เพื่อต้องการ ที่จะสร้างพื้นที่สาธารณะในการจัดการบริหารชุมชนอย่างมีส่วนร่วมด้วยตนเอง โดยมีองค์ประกอบ ที่สำคัญ คือ ใช้ค่านิยมประชาสังคม (Norm of Communication) การสร้างเครือข่าย นอกเหนือจาก มิโครงสร้างที่ผู้คนเกาะกลุ่มกันแล้ว ยังต้องมีทุนทางด้านค่านิยมด้วย คือ ความไว้วางใจ (Trust)

และสร้างความไว้วางใจ ในเครือข่ายภาคีของตน มีการสร้างเครือข่ายการสื่อสาร (Network of Communication) เป็นโครงสร้างที่เอื้อให้ผู้คนมีโอกาสสื่อสาร พูดคุยถึงปัญหาาร่วมกัน ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นการสร้างเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อให้เกิดการยึดโยงความสามารถและพลังย่อยๆ ในแต่ละส่วนของสังคมเข้ามาเชื่อมต่อประสานกัน มีการพัฒนา การบ่มเพาะ และใช้เวลาเพื่อความสำเร็จ รวมทั้งการสร้างความสัมพันธ์บนความไม่เป็นทางการ เพราะการทำงานที่ไม่เป็นทางการ แต่อยู่บนความไว้นใจเชื่อใจกัน เกิดฉันทะที่จะทำ ทำงานแล้วเกิดปิติ และมีความยั่งยืน สร้างความเป็นชุมชน ไม่ยึดติดอยู่กับความเป็นชนบทหรือเมือง แต่ให้ความสำคัญกับ ความรัก ความผูกพัน ความเอื้ออาทร ความสนใจ หรือผลประโยชน์ร่วมกันบนสำนึกสาธารณะ จิตสำนึกเพื่อส่วนรวม (Public Consciousness) เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดการเข้ามารับผิดชอบปัญหาสาธารณะร่วมกันบนสำนึกแห่งความเป็นพลเมือง (Citizenship) ซึ่งเป็นประชาธิปไตยขั้นพื้นฐาน มีกิจกรรมและความต่อเนื่อง หนทางที่จะทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันหรือเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ (Learning Society) นั่นก็ด้วยการเรียนรู้ที่มีการปฏิบัติการร่วมกัน (Interactive Learning Through Action) อย่างต่อเนื่อง

การขยายตัวของมูลนิธิสิทธิกรรมธรรมชาติมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องที่สำคัญ 5 ปัจจัย คือ

1. จิตสำนึกประชาสังคม (Civic Consciousness) คือ สำนึกว่าตนเป็นเจ้าของปัญหาของชุมชนและมีเจตจำนงที่จะเข้าร่วมรับผิดชอบและร่วมแก้ไขปัญหาภัยต่างๆ ยอมรับในการรวมตัวและความคิดเห็นอย่างเท่าเทียมกัน ด้วยมิตรภาพในการเรียนรู้ร่วมกันหรือแก้ไขปัญหาที่เผชิญอยู่ให้ความสำคัญกับศักยภาพของปัจเจกชนในชุมชน ยอมรับและเห็นคุณค่าความแตกต่างหลากหลายของสมาชิกในชุมชนในการร่วมทำงานด้วยกัน การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ปัญหาชุมชนเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดจิตสำนึกความเป็นชุมชน

2. ช่องทางสื่อสาร หมายถึง โครงสร้างที่เอื้อให้ผู้คนมีโอกาสสื่อสารพูดคุยถึงปัญหาาร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นการพูดคุยที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ เวทีประชาคม (Civic Forum) ในรูปแบบต่างๆ จึงเป็นที่ที่สร้างความเป็นพลเมืองให้กับประชาชนในการร่วมมือกันแก้ไขปัญหาของชุมชนและสาธารณะ โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะ (Civic Infrastructure) แยกได้หลายระดับ พื้นฐานที่สุดก็คือ การพบปะของผู้คนเป็นบางครั้งบางคราว (Adhock Association) เช่น การติดตามเยี่ยมเยียนเครือข่ายในจังหวัดต่างๆ การรวมตัวเป็นกลุ่มงานด้านใดด้านหนึ่ง เช่น การจัดประชุมของเครือข่ายระดับสูงสุดคือ องค์กรร่ม (Umbrella Organization) ที่เชื่อมองค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากัน เป็นเครือข่ายชุมชน องค์กรต่างๆ ในประชาสังคมที่เข้มแข็ง การพบปะกันในเวทีประชาคมต้องขยายไปถึงการให้โอกาสคนแปลกหน้าที่สนใจในเรื่องเดียวกันด้วย ประชาชนมีโอกาสเข้าร่วม

ในการพูดถึงปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชน ไม่เพียงในเวทีวงเล็ก แต่รวมไปถึงเวทีสาธารณะขนาดใหญ่ด้วย เช่น การจัดงานคืนชีวิตให้แผ่นดินในช่วงเดือนมีนาคมของทุกๆ ปี

3. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและการตัดสินใจ การตัดสินใจในกิจกรรมสาธารณะจะต้องดำเนินการหลังกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งหมายถึง สิ่งที่ประชาชนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดกับคนในชุมชนสาธารณะ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมิใช่การรับฟังข้อเสนอและข้อมูลเท่านั้น ประชาชนจะต้องพูดคุยถกเถียง แลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เพราะไม่มีใครมีประสบการณ์เหมือนกันในเรื่องเดียวกัน ต่างคนต่างมีประสบการณ์และมองสิ่งเดียวกันจากมุมมอง และการให้คุณค่าที่แตกต่างกัน ชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็งจึงเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

4. ภาวะการณำและผู้นำชุมชน ลักษณะเด่นของชุมชนที่เป็นประชาสังคม มิได้เกิดจากจำนวนและแหล่งที่อยู่ของผู้นำ แต่อยู่ที่วิถีทางที่ผู้นำสัมพันธ์กับคนอื่น ผู้นำเช่นนี้จะทำหน้าที่เป็นผู้ให้โอกาสแก่ผู้อื่น เข้ามามีส่วนร่วมและริเริ่มสร้างสรรค์ และไม่ผูกขาดความคิดหรือการเป็นเจ้าของปัญหาหรือเจ้าของชุมชน ชุมชนจะเต็มไปด้วยภาวะการณำจากผู้คนหลากหลายที่มีความสามารถต่างๆ กัน มีวิสัยทัศน์ก้าวไกล มองปัญหาชุมชนทั้งชุมชนอย่างเชื่อมโยง พร้อมทั้งจะเรียนรู้แลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็น ผู้นำที่หลากหลายเหล่านี้จะไม่ค่อยแตกต่างจากชาวบ้านคนอื่นคือไม่มีชนชั้นผู้นำที่แยกจากผู้ตามและคอยปกป้องฐานะของตนเอง รวมทั้งควบคุมการกระทำของคนอื่นอย่างเข้มงวด หากแต่จะเป็นผู้นำที่ฝึกตัวเองเข้ากับชุมชนอย่างแนบแน่น และร่วมทำประโยชน์เพื่อชุมชน การเข้าร่วมพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาสาธารณะในเวทีประชาคม และมีส่วนร่วมในกิจกรรมแก้ปัญหาของชุมชน จะทำให้ประชาชนจำนวนมากเกิดภาวะการณำภายในตนเอง กลายเป็นผู้นำตามธรรมชาติที่หลากหลายในชุมชน

5. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบัน ชุมชนที่เป็นประชาสังคมมักจะไม่นิ่งพาสถาบันของรัฐอย่างเดียว ตรงข้ามกับชุมชนที่ไม่เข้มแข็งมักจะพึ่งพารัฐ ส่งผลให้รัฐมีภาระรับผิดชอบชุมชนทุกด้าน จนไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้ทั้งหมด นำมาซึ่งความไร้ประสิทธิภาพในที่สุด ในประชาสังคมความสัมพันธ์ของคนไม่ว่าจะเป็นรูปองค์กรหรือเครือข่าย ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มักเป็นความสัมพันธ์ต่อกันในแนวระนาบ ในชุมชนที่ไม่เป็นประชาสังคมความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสถาบันทางสังคม เป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้งหรือแบบอุปถัมภ์ ข้อมูลที่ไหลตามช่องทางความสัมพันธ์ในแนวตั้งมักเชื่อถือได้น้อย ความสัมพันธ์ในแนวตั้งก่อให้เกิดการปกครองแบบมาเฟียและเศรษฐกิจการเมืองล้าหลัง

ผลการศึกษาที่กล่าวมาข้างต้นจะสอดคล้องกับทฤษฎีองค์กรประชาสังคมแบบขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ในบริบทของความขัดแย้งด้านฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ฯลฯ และการปรากฏตัว

ของการรวมตัวกันของเครือข่ายองค์กรชาวบ้าน เช่น สมัชชาคนจน สมัชชาเกษตรกรรายย่อย ฯลฯ รวมทั้งเครือข่ายองค์กรชาวบ้านด้านสิ่งแวดล้อม (กรณีท่อก๊าซมาเลย์ กรณี โรงไฟฟ้าบ่อนอก-บ้านกรูด ฯลฯ) ปัญหาและข้อจำกัดของประชาธิปไตยแบบตัวแทนหรือการเมืองแบบปกติ ปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันและการใช้อำนาจรัฐโดยขาดฉันทานุมัติจากประชาชน และการปรากฏตัวของกลุ่มคนที่มีค่านิยมโลกชีวิตแบบใหม่ๆ ฯลฯ เหล่านี้ได้ทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนในลักษณะที่ขัดแย้งกับรัฐ ต่อรองรัฐ จัดความสัมพันธ์ภาพรัฐ-สังคม ซึ่งมีวิธีการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมือง และพื้นที่ทางการเมืองเพื่อผลักดันวาระของตนเองที่แตกต่างไปจากองค์กรประชาสังคม 2 ประเภทแรก ซึ่งพลวัติสาธิต ชุมพล เรียกว่า “ประชาสังคมแบบขบวนการทางสังคมแบบใหม่” ซึ่งเป็นการขับเคลื่อนนอกกรอบระบบราชการ ที่เกิดจากการรวมกลุ่มคนที่มีแนวคิดและอุดมการณ์เดียวกัน จนเป็นมูลนิธีกิจกรรมธรรมชาติที่ขับเคลื่อนงานในฐานะประชาสังคม

การขยายตัวของเครือข่ายมูลนิธีกิจกรรมธรรมชาติจนเกิดเป็น “เครือข่ายกิจกรรมธรรมชาติ (คกช.)” ทุกภูมิภาคทั่วประเทศแล้ว ยังมีศูนย์กิจกรรมธรรมชาติกรังไพลิน ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงประเทศกัมพูชาอีก 1 แห่ง ภายใต้ข้อตกลงความร่วมมือ (MOU) ระหว่างมูลนิธีกิจกรรมธรรมชาติกับผู้ว่าราชการจังหวัดไพลิน ประเทศกัมพูชา และในอนาคต มีแนวโน้มจะก่อตั้ง ศูนย์กิจกรรมธรรมชาติแห่งใหม่ ขึ้นอีกในประเทศกัมพูชา ขณะเดียวกันมีการประสานงานกับ เอกอัครราชทูตประเทศไทยในจอร์เจีย ประจำประเทศไทย และอดีตเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศในจอร์เจีย เพื่อจัดตั้งศูนย์ฝึกกิจกรรมธรรมชาติเพื่อเศรษฐกิจพอเพียง ในประเทศในจอร์เจีย ซึ่งการขยายตัวดังกล่าวอาจกล่าวได้ว่า เป็นประชาสังคมที่มีเครือข่ายระหว่างประเทศ อีกทั้งยังสอดคล้องกับทฤษฎีขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ (New Social Movement) ซึ่งให้ความสำคัญเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคม (Civil Society Movement) ตามบริบทแห่งลักษณะสำคัญของขบวนการทางสังคมใหม่ 3 ประการ (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอปาร. 2540 : 72) คือ

1. ขบวนการเหล่านี้ไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานของชนชั้นเดียวเหมือนในอดีต แต่เป็นการตอบโต้กับปัญหาและความขัดแย้งใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งวางอยู่บนฐานหลากหลายชนชั้น กล่าวคือ เครือข่ายกิจกรรมธรรมชาติ มีเครือข่ายทั้งอยู่ในภาคชุมชน ภาคเอกชน สถาบันการศึกษา ภาคอุตสาหกรรม ถ้าพิจารณาในรายละเอียดจะพบว่าครอบคลุมในหลายระดับ

2. เป็นขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องที่ไม่ผ่านกลไกทางการเมืองที่ดำรงอยู่ เช่น พรรคการเมือง นักการเมือง หรือหวังพึ่งกลไกรัฐ เนื่องจากความขัดแย้งใหม่เหล่านี้ มีความซับซ้อนเกินกว่าที่สถาบันทางการเมืองในระบบจะจัดการได้ กล่าวคือ มูลนิธีกิจกรรมธรรมชาติเป็นอิสระจากระบบราชการ ที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงในฐานะประชาสังคมท้องถิ่น

3. ไม่ได้เป็นการเรียกร้องผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม เหมือนทฤษฎีกลุ่มผลประโยชน์ แต่ขบวนการทางสังคมใหม่นี้ต้องการสร้าง “กติกาหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต” อันเป็นการช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยม/ความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่ต่อสู้ หรือเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างวาทกรรมชุดใหม่ในเรื่องนั้นๆ

นอกจากนี้ผลการศึกษาข้างสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง การก่อรูปของภาคประชาชน ในจังหวัดตราด ในบริบทของพัฒนาการ โดยกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์เริ่มก่อรูปมาเป็นกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการและพัฒนาเป็นทางการ โดยการจัดตั้งสมาคม ซึ่งกลุ่มที่เกิดขึ้นนั้นมาจากปัญหาภาวะหนี้สินของชาวบ้านในจังหวัดตราด เช่นเดียวกับการก่อรูปของมูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติ ที่ก่อรูปมาจากชมรม โดยการก่อรูปชมรมนั้นก็เกิดปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจปี 2540 และพัฒนาเป็นมูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติ

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษา ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีข้อเสนอแนะที่เป็นนัยยะในเชิงนโยบาย ในการสร้างประชาสังคมแบบขบวนการเคลื่อนไหวนั้น โดยอาศัยจากประสบการณ์มูลนิธิฯ มีประเด็น ดังนี้

1. ในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงให้ยังคงดำรงอยู่ในสังคมไทยนั้น ควรอาศัยกลไกขององค์กรประชาสังคมที่ตั้งอยู่บนฐานของความสมัครใจจากอุดมการณ์เป็นกลไกหลัก เนื่องจากการใช้กลไกภาครัฐในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงที่ผ่านมาประสบความล้มเหลวโดยสิ้นเชิง แต่การใช้กลไกประชาสังคมเชื่อมร้อยเครือข่ายครอบครัวและชุมชนต่างๆ จะยังคงทำให้เศรษฐกิจพอเพียงมีพลังขับเคลื่อนอยู่ อันเนื่องมาจากการสอดคล้องกับวิถีชีวิตของครอบครัวและชุมชนในภาคตะวันออก

2. จากผลการศึกษาในภาคนี้พบว่า การสร้างขบวนการในการเคลื่อนไหวทางสังคม การสามารถพัฒนาขึ้นได้โดยการใช้วิกฤติเป็น โอกาส เช่น จากผลการศึกษาขบวนการของมูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติ พัฒนาขึ้นมาจากการเกิดวิกฤติเศรษฐกิจของประเทศไทยในปี 2540 เป็นสำคัญ ดังนั้นในขบวนการทางสังคมรูปแบบอื่นก็สามารถนำบทเรียนดังกล่าวไปใช้ในการสร้างขบวนการได้ เช่น วิกฤติสิ่งแวดล้อมในมาบตาพุด วิกฤติน้ำท่วมใหญ่ในกรุงเทพฯ เป็นต้น

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

หลังจากที่ได้ดำเนินการวิจัยเรื่องการก่อรูปและการขยายตัวขององค์กรประชาสังคมท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษามูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการดำเนินวิจัยหลังจากนี้คือ

1. จากที่ได้ทำการศึกษาเรื่องการก่อรูปและการขยายตัวขององค์กรประชาสังคมท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษามูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ พบว่าในการทำวิจัยครั้งต่อไปควรทำศึกษาเครือข่ายของมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติในภาคอื่นๆ ร่วมด้วย เพื่อหาปัจจัยแวดล้อมที่ส่งผลให้เครือข่ายขยายตัวทั่วภูมิภาค
2. เนื่องจากการศึกษาในครั้งนี้เป็นการศึกษาแนวคุณภาพเชิงประวัติศาสตร์ จะเน้นการเจาะลึกถึงปัจจัยที่ก่อเกิดและขยายตัวของมูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติ แต่ยังคงขาดภาพรวมทั้งมรดก ดังนั้นในการศึกษาครั้งต่อไปจึงควรทำการศึกษาแนวปริมาณควบคู่กันไปด้วย
3. นอกจากการศึกษามูลนิธิกิจกรรมธรรมชาติแล้ว ยังมีองค์กรประชาสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เป็นองค์กรที่น่าสนใจ เช่น มูลนิธิวันเกษตร กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์เพื่อพัฒนาคุณธรรมครบวงจรชีวิต เพื่อมาศึกษาเปรียบเทียบการก่อเกิดและการขยายตัวของภาคประชาสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ